

Verkenning van de historische cartografie in de Cultuurbibliotheek

Inleiding

De klassieke oudheid en de geschiedenis van de Nederlanden zijn bijzondere belangstellingspunten van de bibliotheek. De cartografie in de CB ligt dan ook hoofdzakelijk in het verlengde daarvan. **Historische cartografie** handelt over de kaarten van voor ca. 1800. **Historische kaarten** zijn kaarten die een toestand in het verleden weergeven. Ook oude kaarten kunnen historische kaarten zijn. Bv. *Belgii veteris typus ex conatibus geographicis Abrahami Ortelii* (CB 2011/2028). Historische kaarten worden vooral gebruikt als geschiedkundige bron en gewaardeerd om hun esthetische waarde. **Topografische kaarten** werden soms geheimgehouden uit strategische overwegingen. **Militaire kaarten** echter zijn kaarten die voor de eer en glorie van vorsten of bevelhebbers gemaakt werden. Ze tonen de opstelling van de legers in het landschap.

Enkele technische noties

Na de **handschriftelijke kaarten** kwamen met de boekdrukkunst, ook de gedrukte kaarten. De eerste kaarten waren houtsneden. **Xylografie** is hoogdruk en de blokken kunnen dus samen met teksten gedrukt worden. De woorden binnen de kaarten worden samen met de grenzen in het blok gesneden. Een variant: losse letters worden in het houtblok, binnen de kaart ingepast en vastgezet (Münster's *Geographia* 1540 CB 2001/1961). Een voorbeeld van een houtsnede is CB 2007/185. **Geëtste kaarten** ontstonden in het begin van de 15de eeuw in Italië. Etsen zijn diepdruk en moeten op speciale persen gedrukt worden. Een etsplaat laat fijner werk toe en kan voor latere edities bijgewerkt worden. **Lithografie** of steendruk werd in 1796 door Alois Senefelder uitgevonden.

Gedrukte kaarten werden met de hand gekleurd. Inkleurder of afzetter, was een beroep.

Latijn bleef de 'wetenschappelijke' taal. Kaarten met Latijnse tekst werden bv. in een Nederlandse atlas gewoon verder gebruikt.

Van wie is de kaart? Men kan een onderscheid maken tussen een auteur of cartograaf, een tekenaar, een etser of graveur, een uitgever en een drukker. De terminologie in het Latijn is niet altijd eenduidig. Zie *Latin on maps* door Peter van der Krogt (CB 2008/3398).

Indeling van de historische cartografie

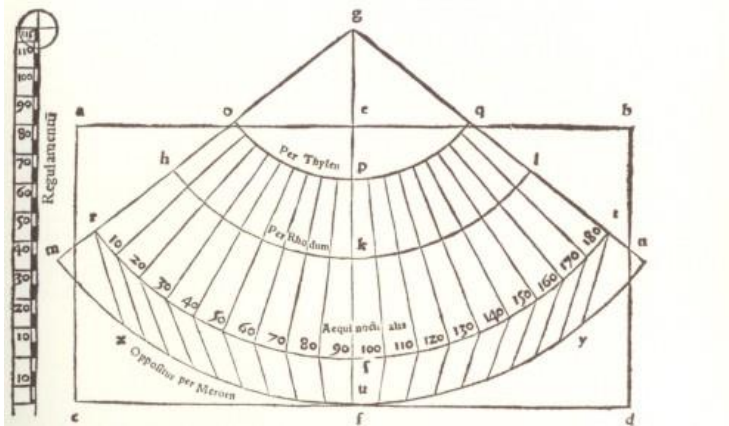
GRIEKEN

- **Eratosthenes** van Cyrene (ca. 275 – ca. 194 v. Chr.) is vooral bekend om de ingenieuze manier waarmee hij de omtrek van de aarde berekende. (Zie kaart in CB 2009/1301.)

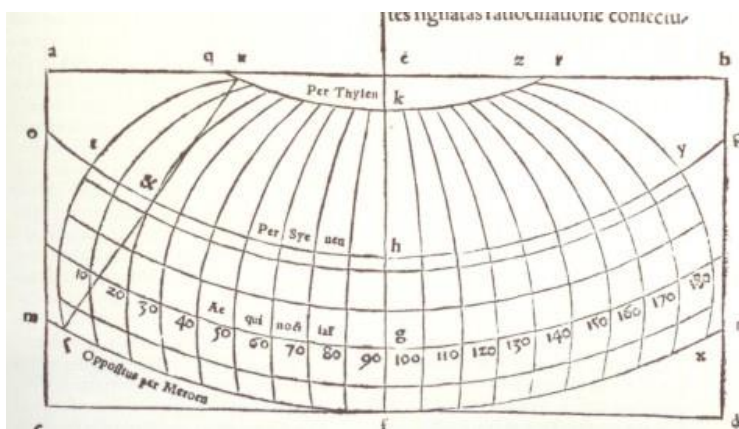
- **Claudius Ptolemaeus** (2^e eeuw na Chr.) synthetiseerde de Griekse kennis over het wereldbeeld en beschreef het coördinatenstelsel, klimaatzones en projecties. Hij publiceerde vooral lijsten met coördinaten van steden. Er zijn van hem geen kaarten overgeleverd.

Ptolemaeus beschrijft twee projecties. Liber I Caput XXIV behandelt de vraag hoe men op een kaart de bewoonde wereld kan weergeven.

Ptolemaeus stelt twee mogelijkheden voor:

de eenvoudige conische projectie met rechte lijnen voor de meridianen en cirkelbogen voor de parallellen;

de gecorrigeerde conische projectie met gebogen meridianen en cirkelbogen voor de parallellen.

Hij vindt dat de twee methoden aanvaardbaar zijn. De gecorrigeerde conische projectie is echter de moeilijkste maar de beste. En, zoals altijd moet men ook hier, het moeilijkste en dus het beste kiezen. De andere methode (de eenvoudige conische projectie) is goed voor diegenen die het zich gemakkelijker willen maken.

ROMEINEN

Romeinse cartografie gaat over wegen. Men stelde itineraria op: lijsten van steden en afstanden, zoals het **Itinerarium Antonini** uit de derde eeuw (opgenomen in het werk van Bertius CB 2009/100). Er zijn heel wat mijlpalen, en enkele itineraria bewaard.

De **Tabula Peutingeriana** is een unicum. De belangstelling voor de klassieke oudheid en de interesse van de bibliotheek voor cartografie vallen hier samen. Kan. R. Stock had een uitgesproken belangstelling voor wegen. Wanneer je met hem onderweg was gaf hij commentaar: ‘dit is een baan uit de Oostenrijkse periode; dit is nog een stukje Romeinse weg’. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat hij meerdere uitgaven van de Peutingerkaart aankocht. Een belangrijk instrument voor de studie van Romeinse wegen is het werk van ERNEST DESJARDINS, *Géographie historique et administrative de la Gaule*, 1968, in 4 delen (en speciaal het 4e deel om moderne namen en afstanden in de Tabula Peutingeriana op te zoeken CB 2002/4238).

1. Het handschrift Codex Vindobonensis 324 wordt in de Österreichische Nationalbibliothek bewaard. Het handschrift bestaat uit elf bladen perkament die samen een rol vormen van 34 cm hoogte en 682 cm lengte. Het is met zes kleuren ingekleurd en in vrij slechte staat. Het begin van de rol ontbreekt. In 2006 werd deze *Codex Vindobonensis 324* opgenomen als werelderfgoed in de lijst van de UNESCO. Het handschrift werd in de 13e eeuw vervaardigd door een monnik in Colmar naar een verloren origineel uit de 3^e-4^e eeuw. Konrad Celtis (1459-1508) schonk in 1507 de kaart aan Konrad Peutinger (1465-1547).

2. Een Romeinse wegenkaart. De kaart bevat het Romeinse Rijk van Gallië tot de Ganges. Rome staat in het centrum en het schiereiland Italië is prominent aanwezig. Het is een wegenkaart. De wegen worden, zeer opvallend, met rode rechte lijnen weergegeven. De steden worden met een vignet aangeduid, maar dikwijls ook gewoon door een knik in de baan. De wegen en de afstanden tussen de steden, zijn blijkbaar de belangrijkste gegevens. In Gallië worden de afstanden in *leugae* aangeduid (1 leuga = 2220 m), elders meestal in *Romeinse mijlen* (1 mijl = 1500 m). In Indië en Perzië worden plaatselijke eenheden gebruikt van 3 en 6 km. Het Romeinse wegennet was veel uitgebreider dan op de kaart te zien is. Ongeveer 100.000 km wegen staan op de kaart. Door het formaat van de rol wordt de Oost-West as uitgerekt ten koste van de Noord-Zuid as. Land en zee zijn daardoor visueel wel herkenbaar, maar toch niet zonder enige moeite.

Over heel de oecumene krijgt men gegevens. De kaart steunt duidelijk op het werk van velen. De Romeinse generaal Marcus Vipsanius Agrippa (63 v.Chr.–12 v.Chr.) liet metingen van banen uitvoeren, schreef de *Commentarii geographi* en liet in zijn porticus een wereldkaart aanbrengen. In de loop van de eeuwen werden gegevens toegevoegd of verkeerd begrepen. Soms vindt men leuke en onverwachte details, maar ook onverklaarbare tekorten. Schrijffouten en Latijnse afkortingen zijn talrijk. De kaart roept veel vragen op: namen van volkeren staan soms ver van de steden die ze bewonen, stromen lopen niet langs de steden die ze nochtans bevloeden.

De Cultuurbibliotheek beschikt over vijf uitgaven van de Tabula Peutingeriana

1. Bij Moretus verscheen de editio princeps in 1598: 8 gegraveerde platen. Die werden ook gebruikt voor het werk van Petrus Bertius (1565-1629) en voor Balthasar I Moretus' uitgave van Ortelius' *Parergon* in 1624. De Cultuurbibliotheek beschikt over de uitgave van Bertius (1619). **BERTIUS, PETRUS**, *Theatri geographiae veteris duobus tomis distinctum*, Leiden-Amsterdam, Isaak Elsevier, 1618-1619 (CB 2012/2184).

Dat werk bevat: Claudius Ptolemaeus', *Geographiae Libri octo*, het *Itinerarium Antonini Imperatoris Terrestris & maritimum*, het *Provinciarum romanarum Libellus*, het [*Indiculus*] *civitatum provinciarum gallicarum*, het *Itinerarium à Burdigala Hierosolymam*, de *Tabula Itineraria, ex illustri Peutingerorum Bibliotheca [...]*, *beneficio Marci Velsari [...] in lucem edita* en Abrahamus Ortelius' *Geographiae veteris Tabula Aliquot* (= het *Parergon*). De Tabula Peutingeriana werd afgedrukt zoals in de editio princeps maar zonder de oorspronkelijke inleiding (Venetië, 1591) van Marcus Welser. Na de Tabula volgt de kaart van een vroeger uitgegeven fragment (uit 1591), met een voorwoord en uitleg. De uitgave wordt in Koeman's *Atlantes Neerlandici* (1997) beschreven onder nummer 1:512B.

2. In Amsterdam bij **JOHANNES JANSSONIUS** verscheen in 1652 een uitgave van de Tabula Peutingeriana gedrukt met speciaal gegraveerde platen (op het formaat van de editio princeps). *Tabula Itineraria ex illustri Peutingerorum bibliotheca quae Augustae Vindelicorum beneficio Marci Velsari septemviri Augustani in lucem edita*.

Het exemplaar (CB 2008/143) werd onlangs ingebonden. De achterkant is niet bedrukt. Er is geen titelblad of commentaar voorhanden. Het werk werd blijkbaar uit een uitgave van J. Janssonius gelicht verschenen tussen 1652 en 1684, maar het is niet uit te maken uit welke editie. In Koeman *Atlantes Neerlandici* worden meerdere uitgaven beschreven: 1:602, 1:603, 1:417, 1:436, 1:406, 1:408.

3. *Fragmenta tabulae antiquae, in quis aliquot per Rom. Provincias itinera. Ex Peutingerorum bibliotheca. Edente, & explicante MARCO VELSERO Matthaei F. Aug. Vind.* In het verzamelwerk "Marci Velsari opera in unum collecta" uitgegeven te Nürenberg in 1682 (CB 2009/60).

4. Bij Jean Leonard in Brussel verscheen in 1728, in 2 delen, een tweede editie « revue avec soin, et enrichie des cartes et des figures », van de *Histoire des grands chemins de l'empire romain, contenant l'origine, progrès & étendue quasi incroyable des chemins militaires, pavez depuis la ville de Rome jusques aux extrémités de son empire* van de Franse advocaat **NICOLAS BERGIER** (1557-1623). Hierin werd in deel II (CB 2008/808) de Tabula opgenomen, opnieuw uit een vroegere uitgave van Johannes Janssonius (1588-1664).

5. Franz Christoph von Scheyb (1704-1777) liet het manuscript kopiëren door Salomon Kleiner. Deze kopie (op ware grootte) werd dan door hem in Wenen uitgegeven in 1753 en in 1783. Van deze platen gaf Konrad Mannert in 1824, in opdracht van de Koninklijke Academie te München, een verbeterde versie uit met een uitvoerig en interessant commentaar. **MANNERTUS, CONRADUS**, *Tabula Itineraria Peutingeriana primum aeri incisa et edita a Franc. Christoph. de Scheyb. MDCCLIII. Denuo cum codice Vindoboni collata, emendata et nova Conradi Mannerti introductione instructa, studio et opera Academiae Literarum Reg[iae] Monacensis*, München, 1824. Het exemplaar van de Cultuurbibliotheek (CB 2008/142) werd opnieuw ingebonden. Het titelblad ontbreekt.

WEST-EUROPA

Middeleeuwen

Wie een kaart maakt, heeft een bedoeling. **De mappa mundi van Hereford** toont bovenaan een afbeelding van het Laatste oordeel. De O T -kaart toont de 3 continenten binnen de cirkel van de dood. De boodschap is: Jezus, gestorven in Jeruzalem (centrum van de kaart); Hij is het heil voor de wereld. De Cultuurbibliotheek bewaart een uitgave door Edw. Gailliard van de wereldkaart uit de kathedraal van Hereford en een facsimile uitgegeven door The Folio Society in 2010 (CB 2011/3276).

Het origineel werd getekend door Ricardus van Haldingham in de late dertiende eeuw. De kaart is op één stuk perkament (vellum) getekend dat op een eiken raam gespannen is. Ze verkeert in vrij goede staat: groene zeeën, blauwe stromen, een rode Rode Zee, hier en daar wat goud. Het is een levendig tafereel 158 cm x 133 cm groot. Over heel de oppervlakte zijn teksten te lezen en merkwaardige, soms grappige, tekeningen te zien. Een kleine inventaris: 420 steden, 15 Bijbelse taferelen, 33 planten en dieren, 32 figuren van ook vreemde schepselen, en 8 mythische figuren.

Links onderaan lezen we op ons exemplaar uit de negentiende eeuw: “This fac simile was made at Hereford in the 1869. ... printed by Edw. Gailliard and C^o, Bruges (Belgium).” (CB 2009/490).

Nieuwe tijden

In navolging van Ptolemaeus

In de 15de eeuw werd Ptolemaeus herontdekt in het Westen. Die herontdekking liep over Byzantium, Bagdad, Toledo en Italië. Er verschenen een reeks ‘moderne’ uitgaven: Bologna 1477 (CB 2001/1964), Roma 1478 (CB 2001/1959), Ulm 1482 (CB 2001/1965), Straatsburg 1513 (CB 2001/1960).

De *Geographia universalis, vetus et nova, complectens Claudii Ptolemaei Alexandrini enarrationis libros VIII* van **Sebastian Münster**, Bazel 1540 (CB 2001/1961) sluit die traditie af die begon met de Latijnse vertaling van Jacopo d’Angelo in 1406. S. Münster voegt nog moderne kaarten toe aan die van Ptolemaeus, maar G. Mercator (CB 2008/417) geeft Ptolemaeus afzonderlijk uit en duidelijk als een historisch document. Zo ook P. Bertius (CB 2009/100).

Op nieuwe wegen

We kunnen twee parallele ontwikkelingen onderscheiden:

1. **De ontwikkelingen gegroeid uit de praktijk van de zeevaart.**
 - A. Zeelui gaven lijsten door van kustplaatsen, zandbanken, herkenningspunten. Het zijn ‘leeskaarten’ (niet echt kaarten maar teksten).
 - B. Later werden er kustprofielen aan toegevoegd en werden die gegevens gedrukt. Het werk van **Lucas Janszoon Waghenaer** (1533-1606), *Thresoor der Zeevaert*, Leiden, 1592, gedrukt door Franciscus Raphelengius is een gedegen werk met paskaarten, maar ook tabellen met getijden en astronomische waarnemingen. Het

werk is duidelijk op de praktijk gericht. Waghenauer werd in 5 talen vertaald (CB 2003/708).

- C. Manuscriptkaarten of handschriftelijke kaarten die de kustlijnen volgen, elke kustplaats en haven vermelden, maar het binnenland blank laten, worden **portolanen** genoemd. Kenmerkend zijn de windrozen en windrichtingen (**loxodromen**) om een gegist bestek mogelijk te maken.
 - D. Soms werden portolanen op perkament rijkelijk versierd. Het binnenland werd met fantastische taferelen beschilderd en men spaarde het goud niet. Het waren relatiegeschenken. Belangrijke centra waren Italië, Catalonië en Dieppe. (*Atlas Vallard* CB 2015/5101).
2. **De wetenschappelijke cartografie die haar elan gekregen had door de herontdekking van Ptolemaeus**, maar ook kon gebruikmaken van de ervaringen van de zeelui en van de ontdekkingsreizigers. Antwerpen werd in de 16de eeuw hét centrum, Amsterdam in de 17de eeuw en daarna Parijs.

DE NEDERLANDEN

1. Met **Jacob van Deventer** (Kampen, ca 1505 – Keulen, 1575) begint de ‘wetenschappelijke’ cartografie in de Nederlanden.

Zijn kaarten baanden de weg voor beroemdheden als Michele Tramezzino, Abraham Ortelius, en Gerard Mercator. Zijn eigen werk geraakte echter vergeten en werd pas in de negentiende eeuw herontdekt. Nu spreekt men over zijn **Gewestkaarten** en over zijn **Plattegronden van steden**.

Er zijn van hem 5 **gewestkaarten** bekend. Het waren grote kaarten: wandkaarten:

1. Brabant 1536
2. Holland 1542
3. Gelderland 1543 (1 ex. van 1556 bewaard in Wolfenbüttel)
4. Friesland 1545
5. Zeeland 1545 (1 ex. van 1560 bewaard in Firenze)

Met die kaarten kan men kennis maken dank zij de mooie uitgave van Cor. Koeman: ***Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer, 1536-1545 met een picturale weergave van alle kerken en kloosters***. Een facsimile-uitgave met tekst door C. Koeman, in 1994 uitgegeven door de Stichting ter bevordering van de uitgave van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer in samenwerking met Canaletto te Alphen aan den Rijn (CB 2008/138).

Welke originelen er nog bestaan, hoe dat werk kon uitgegeven worden en welke kaarten op de originelen teruggaan, worden met veel fotomateriaal verduidelijkt. Bovendien vestigt Cor. Koeman de aandacht op de manier waarop van Deventer kerken en kloosters natuurgetrouw op zijn kaarten zet. Het is een opvallend en betekenisvol gegeven.

Ruim 250 **stadsplattegronden**

Als koninklijk geograaf van Filips II tekende hij ruim 250 stadsplattegronden die als manuscriptkaarten opgeborgen werden en pas in de negentiende eeuw weer onder de aandacht kwamen.

Atlas des villes de la Belgique au XVI e siècle. Cent plans du géographe Jacques de Deventer exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II, reproduits en fac-simile chromographique.

- I. Aerschot-Damvillers (CB 2008/139)
- II. Dinant-Limbourg (CB 2008/140)
- III. Louvain-Ypres (CB 2008/141)

De uitgave (1884-1924) van het Institut National de Géographie , werd verzorgd door Charles-Louis Ruelens.

De uitgave werd in fascikels geleverd. Er verschenen 100 plattegronden. Het exemplaar van de Cultuurbibliotheek bevat 90 kaarten.

2. Het belangrijkste **referentiewerk** voor de cartografie in de Nederlanden is *Koeman's Atlantes Neerlandici. New edition.*

De 9 volumes geven meteen een overzicht van de cartografie in de Nederlanden tot 1800. Alle uitgegeven atlanten en kaarten worden er besproken.

- I. G. Mercator, J. & H. Hondius, Johannes Janssonius.
- II. De folio atlanten van W.J. Blaeu en Joan Blaeu.
- III. A. Ortelius' Theatrum orbis terrarum. B. De Jode's Speculum orbis terrarum, Epitome, Caert-Thresoor en andere atlanten tot 1650.
- IV. A 1 en 2 Galérie agréable du monde van Pieter van der Aa (1728).
- IV. 1. Beschrijving van de stedenboeken van Braun en Hogenberg, Janssonius, Blaeu, De Wit, Mortier, en anderen.
2. 1 en 2 beschrijving van de kaarten in de stedenboeken.

3. Atlanten in de CB

ABRAHAM ORTELIUS, *Theatre, oft Toonneel des aertbodems: waer in te siene sijn die Landt-tafelen der geheelder weerelt; met een corte verclaringe der selver.*

Het is de vertaling door Peter Heyns van een Latijnse uitgave van 1570. Het boek werd te Antwerpen door Gielis van Diest gedrukt in 1571 en is daarmee de eerste Nederlandstalige atlas. Het werk bevat 69 kaarten. Het exemplaar van de bibliotheek bevat alle kaarten zoals beschreven in Atlantes Neerlandici Vol III A: 31:111 (CB 2006/3842). Het Additamentum van 1573 werd mee ingebonden.

GERARDUS MERCATOR, *Galliae tabulae geographicae [1585]. Belgii Inferioris geographicae tabulae. Germaniae tabulae geographicae. Italiae Slavoniae, et Graeciae tabulae geographicae [1589].*

Ons exemplaar bevat 72 kaarten zoals beschreven in Atlantes Neerlandici I p. 44 ons exemplaar is identiek met 1:001 (variant Abab) en 1:002 op het portret van Mercator na en de kaart van Italië die ontbreken (CB 2011/1950).

De Mercatorprojectie

In 1569 lanceerde G. Mercator een wereldkaart **met wassende graden**. Naar de polen toe liggen de breedtegraden verder van mekaar. De kaart is hoekgetrouw. Dat betekent dat de loxodromen alle breedtegraden onder een zelfde hoek snijden. Op die manier kunnen schippers een rechte koers uittekenen naar hun bestemming.

ATLAS NOVUS das ist Weltbeschreibung Mit schönen neuen ausführlichen Landtaffeln in Kupffer gestochen und an den Tag gegeben durch Guil. und Johannem Blaeu. Amsterdam 1646-1649.

Deze atlas in 6 delen markeert een fase in de opbouw van de Atlas Maior. De CB bezit een Duitse uitgave (CB 2013/1358 – 1363).

- I Duitsland, Noord- en Oost-Europa, de Nederlanden.
- II Frankrijk en Spanje.
- III Italië en Griekenland.
- IV Engeland.
- V Schotland.
- VI De Atlas Sinensis van Martino Martini.

Martini werd door zijn oversten van China naar Europa gestuurd om geestdrift op te wekken voor de jezuïetenmissie in China. Hij bracht kaarten en een beschrijving van het Chinese keizerrijk mee. Cartografen waren zeer geïnteresseerd en het moet dan ook niet verwonderen dat Joan Blaeu in Amsterdam, bereid was een speciale atlas over China uit te geven. De atlas van Martini verscheen in 1655 als het zesde deel van zijn Atlas Novus.

ZEE-ATLAS van KEULEN

De Grootte Nieuwe Vermeerderde Zee-atlas ofte Water-werelt. Vertoonende in sich alle de Zee-kusten des Aardtryks, Bestaende in seer nette Kaerten, soo platte als wassende Graden, waer van eenige van de miswijsingh verbeterd zijn, 't welck oock te sien is op de Tijtel van de Kaerten. Seer dienstigh voor Schippers, Stuurlieden, en Liefhebbers der grootte Zeevaart. Amsterdam, Johannes van Keulen, 1683 (CB 2011/2013).

Cartograaf: Claas Jansz VOOGHT.
Uitgever: Johannes VAN KEULEN.
Graveur: Jan VAN LOON en Jan LUYKEN.

36 kaarten. Schitterend ingekleurd. Beschrijving in de catalogus en Atlantes Neerlandici IV: Keu 8 pp. 286-287. Een mooi voorbeeld om een paar termen te illustreren: wassende graden (volgens de Mercator-projectie), paskaarten (met windrozen en loxodromen om een gegist bestek te maken), overzeiler (voor de vaart naar het Verre Oosten of de Nieuwe Wereld).

V.O.C.

Vanaf 2006 verscheen de **Grote atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie** in 7 forse delen en de **Grote atlas van de West-Indische Compagnie** in 2 delen. Deze monumentale werken brengen de **manuscript kaarten** van de V.O.C. en W.I.C. voor het eerst naar het groot publiek. Het zijn dus moderne atlassen met oude manuscriptkaarten.

4. Stedenboeken en stadskaarten in de CB

VAN DEVENTER, Jacob (Kampen, ca. 1505 – Keulen, 1575) cfr. supra.

ROSINUS, Johannes (1551-1626)

Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum, Amsterdam, Typographia Blaviana, 1685 (CB 2008/1766).

De eerste uitgave van dit werk door de Duitse auteur Rosinus verscheen te Bazel in 1585. We vermelden het hier ook omdat de CB de klassieke studies bevordert.

De eerste plaat is een plattegrond van Rome: *Urbis Veteris Romae delineatio ...Septimo Severo imperante* (34 x 46 cm).

BRAUN, Georges & HOGENBERG, Frans

Civitates orbis terrarum 1572-1616. Facsimile Cleveland, 1966. 3 delen (CB 2000/117-119)

Een originele kaart uit dit werk in de CB: *Brugae, Flandricarum urbium ornamenta*, 1572 (CB 2005/2296).

SANDERUS, Antonius (Antwerpen, 1586 – Affligem, 1664)

In de Cultuurbibliotheek zijn voorhanden:

1. drie uitgaven van de *Flandria illustrata*:
 - de tweede Latijnse uitgave, eerste oplage van 1732 in 3 delen (CB 2008/181-183).
 - de tweede Latijnse uitgave, tweede oplage van 1735 in 3 delen (CB 2008/240-242).
 - de Nederlandse editie Verheerlykt Vlaandre van 1735, Vol I (CB 2008/184).
2. *Chorographia Sacra Brabantiae* tweede uitgave van 1726 -1727 in 3 delen (CB 2008/257-259).
3. *Icones urbium, villarum, castellarum et coenobiorum Gallo-Flandriae quae tertia pars est Flandriae illustratae* van 1974 (Uitgave door Familia et Patria van het onuitgegeven handschrift 16823 van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel) (CB 2015/1906).
4. *De Brugensibus eruditionis fama claris* van 1624 (CB 2008/536).
5. *Gandavum sive Gandavensium rerum* van 1627 (CB 2008/537).

De nodige instrumenten om de werken van A. Sanderus te bestuderen (cfr. infra).

BLAEU, Johannes (Amsterdam, 1598-1673)

Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen, Uytgegeven By Joan Blaeu (CB 2013/1364).

Toonneel der steden van 's Konings Nederlanden, met hare beschrijvingen, Uytgegeven by Joan Blaeu (CB 2013/1356, facsimile 2016/322 -323).

Dit werk, wel eens het mooiste boek van de zeventiende eeuw genoemd, kwam tot stand na de Vrede van Münster in 1648. Hij wilde alle steden “des aertrijcks” behandelen, maar begint met de Nederlanden die “ick best kenne, en volgens de wetten der Natuur, meest bemin”. Na de stedenboeken over de Nederlanden verscheen alleen nog Italië. (cfr. Mortier).

‘s **Konings Nederlanden** is de naam die hij kiest voor de **Zuidelijke Nederlanden** van Filips II. Volgorde van de steden: Brabant (11 platen) met een ereplaats voor de stad Antwerpen (waarbij hij vermeldt veel aan Guicciardini te ontleen), Limburg (1 pl.), Luxemburg (8 pl.), Vlaanderen (84 platen !), eerst Gent dan Brugge (met een stadskaat van Antonius Sanderus), Artois (9 pl.), Henegouwen (10 pl.), Namen (4 pl.), Mechelen (8 pl.), en een ‘Toegift’ van 7 platen.

MORTIER, Pieter (1661-1711)

Nouveau Theatre d’Italie, ou description exacte de ses villes, palais, églises etc...sur les desseins de feu Monsieur Jean Blaeu. Amsterdam, Par les soins de Pierre Mortier. 1704. 4 in folio volumes op groot papier (CB 2008/345-348). Een paar voorbeelden:

- *Milano* (vol. I plaat VI): een plattegrond (48 x 60 cm) met 256 genummerde plaatsen in de stad.
- *Porto Longone. Forteresse de la Toscane dans l’Isle d’Elbe pris par les François en 1646 repris par les Espagnols le 15 d’Aust. 1650.* (Vol. I pl. LXXIV). Een prachtig voorbeeld van een **militaire kaart** (51 x 57 cm).

DE WIT, Frederick, (Gouda, 1630 – Amsterdam, 1706)

Stedenatlas van de Lage Landen van Groningen tot Kamerijk, Lannoo, 2012. Een facsimile van het werk van Frederick de Wit, Amsterdam, 1698 (CB 2012/3136) met een inleiding van Marieke van Delft en Peter van der Krogt. Het werk bevat 112 kaarten (87 uit de Noordelijke en 24 uit de Zuidelijke Nederlanden. De originele titelpagina is drietalig: Latijn, Nederlands en Frans. Er zijn wereldwijd maar 5 exemplaren van deze uitgave bekend. De Wit verwierf gegraveerde platen van Blaeu en Janssonius en kon gebruik maken van het werk van Van Deventer en Sanderus. Pieter Mortier en Pieter van der Aa zullen de traditie na hem voortzetten.

Op p. 231 staat een kaart *Bruga vulgo Brugge* met een index van 40 plaatsen in de stad.

HALMA, François (Langerak 1653 – Leeuwarden 1722)

Vol. I *Beschrijving van oud en nieuw Rome, verdeelt in drie deelen... In ’t Fransch beschreven door Heere François Desseine...De aaloudheden van Rome...in ’t Engelsch beschreven door Basilius Kennet. Vertaald door W. Séwel*, Amsterdam, François Halma, 1704 (CB 2008/403).

Twee voorbeelden:

2e prent: *Antiquae urbis Romae imago accuratissima ex vestustis monumentis... redacta atque descripta a Pyrrho Ligorio Romano per XIII regiones in quas urbem divisit Imperator Caesar Augustus.* De prent heeft een index met 269 genummerde plaatsen.

3 kaarten pp. 18-19, over de omgeving van Rome (34 x 39 cm) met wegen en aquaducten; auctore Raph Fabretto.

Vol. II *Beschryving van ’t Nieuw of hedendaagsch Rome. Frans van François Desseine vertaald door W.V.R.*, Amsterdam, François Halma, 1704 (CB2008/404).

5. Globes

G. Mercator was de instrumentenmaker van Karel V. Globes werden vaak in paren gemaakt: een wereldbol en een hemelglobe. Dergelijke globes waren geen siervoorwerpen maar kosmografische instrumenten. Van G. Mercator zijn geen globes bewaard maar, er bleef wel, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, één exemplaar behouden van de gedrukte segmenten die op een bol gekleefd werden. In 1875 werden er 200 reproducties van gemaakt: *Sphère terrestre et sphère céleste de Gérard Mercator, de Rupelmonde, éditées a Louvain en 1541 et 1551. Edition nouvelle de 1875, d'après l'originel appartenent à la Bibliothèque royale de Belgique*, Bruxelles, C. Muquardt, MDCCCLXXV. Het exemplaar van de CB is nummer 87 (CB 2003/789).

Bovendien vond men rond die tijd in de Ambrosiana een kopie van een manuscript van G. Mercator over het gebruik van zijn instrumenten: *Declaratio insigniorum utilitatum quae sunt in globo terrestri, coelesti, et annulo astronomico ad invictissimum Romanum Imperatorem Carolum Quintum*. Dit werkje werd door Van Raemdonck uitgegeven met commentaar: *Opuscule inédit de Gérard Mercator, publié et annoté*, St. Nicolas, J. Edom, 1868. In de CB kan men dit artikel lezen in de reeks *Acta Cartographica XV*, 1972 (CB 2004/2646).

6. Wandkaarten in de CB

Een kaart aan de wand; het was een mode in het Amsterdam van de zeventiende eeuw. Op het schilderij van Jan Vermeer *De Schilderkunst* zie je een kaart aan de muur. Het is een kaart van Nicolaes Visscher (1618-1679) *Nova XVII Provinciarum Germaniae Inferioris descriptio et accuratissima earundem delineatio de novo emendata, aucta, atque correctissime edita per Nicolaum Piscatorem. Anno 1636*. Het schilderij is van 1666 en laat zien hoe de wandkaart al beschadigd is (zie afbeelding in CB 2017/70). Het is niet verwonderlijk dat zo weinig wandkaarten bewaard bleven.

Een belangrijk werk voor de studie van wandkaarten in de Nederlanden is *Monumenta cartographica Neerlandica* van Günter Schilder. Het is een monumentaal werk in 9 volumes kaarten met telkens een tekstgedeelte en een *General index of volumes I-IX* (CB 2013/3042).

Een interessante wandkaart van Vlaanderen staat op naam van Gerard Mercator. Er is maar één exemplaar bekend (en dan nog onvolledig) in het Museum Plantin-Moretus. De CB bezit een uitgave van 1882 door Jan Van Raemdonck en Jos Maes, *De groote kaart van Vlaanderen vervaardigd in 1540 door Geeraard Mercator op last van het gemeentebestuur van Antwerpen bij middel van den lichtdruk weergegeven naar het exemplaar behoorende aan het Museum Plantin-Moretus*, 1882, Antwerpen, Wed. De Backer (CB 2013/1494). De kaart van Mercator steunt op het werk van Jacob Van Deventer. Het is de eerste 'moderne' kaart van Vlaanderen. Ze toont de situatie van Vlaanderen na de vrede van Kamerijk in 1529. (ook CB 2007/837).

7. Enkele kaarten van Vlaanderen uit de zestiende en zeventiende eeuw in de CB

De Cultuurbibliotheek bezit een niet onaanzienlijke verzameling kaarten van Vlaanderen. Een groot deel is afkomstig van Jozef Bossu. Hij legde de collectie aan als basis voor zijn boek *Vlaanderen in oude kaarten. Drie eeuwen cartografie*, Lannoo, 1982 (CB 2005/2178). De kaarten worden beschreven in de catalogus die op deze website te vinden is. De nummers die

vermeld worden zijn de aanwinstnummers of boeknummers (op de website op te zoeken onder niveau 3, boeknummer).

- A. [**Vlaanderen.**] 1452. Kopie. De oudste bekende kaart van het gehele grondgebied van Vlaanderen. Ze komt voor in een Italiaans handschrift, in 1988 door de stad Brugge aangekocht. Het is een schematische kaart. Onderaan: de zee. Linksonder: het Zwin naar Damme en Brugge (CB 2007/268).
- B. **De Charte van Vlaendren.** 1538. Kopie. Dit is de oudste gedrukte kaart van Vlaanderen. Er is maar één exemplaar bekend dat in Neurenberg bewaard wordt. Ze werd vervaardigd door Pieter Van der Beke uit Gent (+1567), in hout gesneden door Lucas van Quicquelberghe en uitgegeven "in officina Petri Caesaris" te Gent. Ze is op 4 bladen perkament (samen 989 mm x 750 mm) gedrukt en met waterverf bijgekleurd (CB 2007/267).
- C. **Vlaanderen en Zeeland in 1274.** Kopie. Een historische kaart in 1731 getekend op perkament door Jona Van Middelhoven, naar een kaart van Lieven Van Thuyne. De legende verhaalt de historiek van de kaart en van de grote overstromingen in dit gebied (CB 2007/273).
- D. **Exactissima Flandriae descriptio.** 1559. Deze kaart draagt dezelfde titel als de kaart van Mercator van 1540. Ze is er ook door beïnvloed. Domenico Zenoi (1552-1570) was graveur en uitgever in Venetië. Deze stad was een centrum van drukkers en uitgevers. De Italiaanse kaarten van Vlaanderen zijn belangrijk in de historiek van de cartografie over onze gewesten (CB 2007/410).
- E. **Descrittione particolare di Fiandra.** 1567. Kaart uit *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini (Florence 1521 - Antwerpen 1589). De kaart is duidelijk beïnvloed door de kaart van Mercator uit 1540. Het werk van Guicciardini werd eerst door Silvius uitgegeven daarna door Plantin, Blaeu en Janssonius. Deze kaart is een houtgravure naar Forlani uit Venetië (CB 2007/280).
- F. **Flandria.** 1570. Ortelius (1527-1598) heeft die kaart gepubliceerd in zijn *Theatrum Orbis Terrarum*. Het is een verbeterde kaart van Mercator 1540. Omwille van de vorm werd de kaart 10 graden naar het Oosten gekeerd. Deze eivormige kaart werd opnieuw gegraveerd met enkele wijzigingen goed te herkennen aan het boerinnetje dat vervangen werd door een burgervrouw met hoed (CB 2007/411).
- G. **Beschrijvinghe vande Zeeusche Eijlanden soe die op hare stromen geleghen zijn, met een deel vande zee custen van Vlaenderen ende Hollant.** 1583. De cartografie heeft veel te danken aan de scheepvaart die natuurlijk afhankelijk was van goede kaarten. Lucas Jansz Waghenaer van Enkhuizen (1533-1606) is dé pionier zoals we hoger beschreven (CB 2007/436).

Deze kaart toont iets over de evolutie van zeekaarten en ook over het gebruik in atlassen. Het is de derde kaart in *Spiegel der Zeevaert* van 1583, maar ons exemplaar komt uit een Franse atlas. Er zijn 12 drukken gekend van deze atlas tussen 1584 en 1603, in het Nederlands, Latijn, Duits, Engels en Frans. Onze kaart komt uit een atlas van 1590 of 1605.

Op de kaart staat Waghenaer vermeld als 'inventor' Lucas aurigarius Enchusianus. De frontispice van de atlas werd gegraveerd 'fecit' door Joannes à Doetecum. Hij graveerde ook de kaarten. Hij werkte vaak voor Chr. Plantin die ook deze atlas drukte te Leiden in 1584. In de Franse atlas waaruit de kaart afkomstig is, werden de aanwijzingen op de profielen vertaald. Het ziet er trouwens naar uit dat de kaart opnieuw gegraveerd werd (wat eerder uitzonderlijk gebeurde). In zijn atlas gaf Waghenaer een 'corte onderrichtinghe' van de conventionele tekens die hij gebruikte voor 'baeckens, 'capen' etc. Ook op dat punt was hij een pionier. De kaart is

een paskaart maar de maatstokken verwijzen naar de vaste afstand tussen breedtegraden. De overheersende taal is het Nederlands maar toch staan er enkele Latijnse benamingen op vermeld. De kustprofielen herinneren nog aan de ‘leeskaarten’.

- H. *Belgii inferioris descriptio emendata cum circumiacentium regionum confiniis*. 1585. Een succesvolle kaart. Ze werd door Mercator zelf gegraveerd. Mercator was als kalligraaf vernieuwend in de keuze van een duidelijk leesbare letter voor zijn kaarten (CB 2007/419).
- I. *Flandria*. 1603. Een eerste staat van een kaart over het gebied van de krijgsverrichtingen die toen veel aandacht kregen. Graveur is Floris Balthasars (Delft 1562-Delft 1616) en zijn zoon Balthasar Florisz van Berckenrode (Delft 1591-'s-Gravenhage 1645) (CB 2007/437).
- J. *Comitatus Flandriae nova tabula*. 1636. Graveur: Henricus Hondius. De kaart werd voor het eerst uitgegeven in de Hondius-Janssonius Atlas van 1636. Daarna volgden veel edities in meerdere talen (CB 2007/467).

Deze kaart leent zich om enkele kenmerken te beschrijven. Zoals op veel kaarten zijn de cartouches ook hier opvallend. Het rolwerk (versiering rond de cartouches) van de 16de eeuw is strenger dan de omlijstingen van de 17de eeuw. Een kaart werd vaak aan een iemand opgedragen. Dat leverde de auteur vaak een bonus op. Pas rond 1800 werd het metriek stelsel vrij algemeen toegepast. Het was dan ook praktischer enkele maatstokken aan te geven om de afstanden te kunnen berekenen. Latijn bleef een internationale taal. Latijnse benamingen op kaarten bleven dan ook vaak behouden in anderstalige atlassen. De recto en/of verso zijde van een kaart geeft informatie of de kaart uit een atlas komt en soms kan men precies weten uit welke editie. Hier uit een Latijnse atlas.

- K. *Flandria nova descriptio*. 1666. Verschenen in Joannis Janssonii Atlas Contractus, sive Atlantis Majoris compendium. In de zeventiende eeuw werden de kaarten steeds groter en meer versierd. Ze werden vaak opgedragen aan beroemde en vermogende mannen (CB 2007/470).

ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW

De Ferrariskaarten

Joseph Jean François de Ferraris (1726-1814) was veldmaarschalk in de Oostenrijkse Nederlanden. Met een groep artilleristen bracht hij (in 6 jaar van 1771 tot 1778) het huidige België en Luxemburg in kaart. Het voorbeeld was César François Cassini de Thury in Frankrijk. Ferraris' werk bestaat uit 275 topografische kaarten met zeer veel landschappelijke details. Er werden 3 originele reeksen gemaakt. In de bibliotheek beschikken we over de uitgave in 24 delen van Pro Civitate, 1966 (CB 2003/714) en die van Lannoo, 2009 (CB 2009/1188).

Philippe Vandermaelen (1795-1869)

Hij was de oprichter van l'Etablissement Géographique de Bruxelles, en een actieve cartograaf. Zijn *Atlas Universel* werd in afleveringen uitgegeven van 1825 tot 1827. Hij was een van de eersten om de lithografie in de cartografie te introduceren. In 1829-1830 gaf hij een *Atlas de l'Europe* uit. In 1853 verschenen een topografische kaart van België met een schaal van 1: 80.000 in 25 kaarten. De bibliotheek bezit van hem:

1. *Atlas Universel de Géographie physique, politique, statistique et minéralogique*, 1827, in 6 delen (CB 2008/354 – 359).
2. *Carte topographique de la Belgique... à l'échelle de 1 à 20.000 en 250 feuilles...*(CB 2004/1078). Deze uitgave liep van 1846 tot 1854.
3. *Dictionnaire géographique* van de Belgische provincies, 1831- 1838, in 8 delen (CB 2004/1079 – 1087).

VERDER IN DE CULTUURBIBLIOTHEEK

In de on line catalogus kan men, onder diverse trefwoorden of onder auteur, een werk opzoeken en aanvragen. Een boek aanvragen betekent dat het 8 dagen ter beschikking gehouden wordt. Werken worden niet uitgeleend maar kunnen ter plaatse geconsulteerd worden. Werken met plaatsnummers beginnend met DE(pot) of PK (pretiosa kaarten) kan men aan de balie aanvragen. Plaatsnummers beginnend met !CART kan men zelf uit het rek halen om te consulteren; [!] wijst naar de mezzanine.

De trefwoorden in verband met cartografie in de CB, kunnen in 4 categorieën ingedeeld worden. Ze kunnen natuurlijk ook gecombineerd worden. Ze beginnen alle met 'cartografie'. Het trefwoord cartografie levert dus alle verdere onderverdelingen. Tijdsbepalingen: cartografie: 01ste eeuw, cartografie: middeleeuwen, cartografie: 17de eeuw.

1. Soorten atlassen: cartografie: historische atlassen, cartografie: maritieme atlassen.
2. Soorten kaarten: cartografie: hemelkaarten, cartografie: portolanen, cartografie: militaire kaarten.
3. Tijdsbepaling: cartografie: middeleeuwen, cartografie: 16de eeuw.
4. Allerlei: cartografie: cartografen, cartografie: globes.

Lopende tijdschriften in de CB:

Imago mundi. The international journal for the history of cartography (CB 2008/802).
Caert-Thresoor. Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie (CB 2008/3457).
Maps in history. The Brussels Map Circle. Newsletter (CB 2008/1231).

Op onze webstek www.cultuurbibliotheek.be/publicaties/cartografie, vindt men meer specifieke informatie over sommige werken in verband met cartografie:

Hulp bij trefwoorden. - De Tabula Peutingeriana in de Cultuurbibliotheek. - Een wereldkaart van Ricardus de Haldingham - Lodovico Guicciardini in de Cultuurbibliotheek. - Sanderus in de Cultuurbibliotheek. - Erfgoeddag 2007: Kaarten van Vlaanderen uit de 16de en de 17de eeuw. - Novus Atlas Sinensis. - Atlas Minor Mercatoris. - Ptolemaeus. - Peter van der Krogt in de Cultuurbibliotheek. - Strabonis Rerum Geographicarum. - Cartografie in de Cultuurbibliotheek.

30/6/2017